

NAGY MIKLÓS MIHÁLY\*

**EGY BALKÁNI PERIFÉRIA MEGISMERÉSE – MAGYAR HADIUTAZÓK  
ALBÁNIÁBAN**

*PRESENTATION OF A BALKANS PERIPHERY – HUNGARIAN MILITARY  
TRAVELERS IN ALBANIA*

**ABSTRACT**

Albania was known for the Hungarian society of the turn of the century by the works of Baron Ferenc Nopcsa. Thus it hardly had full picture of the country and its people. The Siege of Shkodër and the First World War changed this picture because lots of Hungarian soldiers fought at the Albanian theater of war. These armed conflicts gave the Hungarian society a better knowledge of Albania. Most of the travel literature about Albania published in Hungary twit with these wars. This paper is a remembrance of Hungarian military travelers and at the same time a first review of them. Also deals with the literary questions, Béla Illés an emblematic figure of the Hungarian socialism who serves in the Albanian front in the First World War wrote his novel "Szkipetárok" (1941) based on his personal memories. The essay deals with the travels of Győző Temesi in detail. He was originally a geographer and as a reserved officer went to the Albanian theater of war voluntarily where he led geographic expeditions. He and Ferenc Nopcsa made the highest contribution to realistically present the geographically closed Albania to the Hungarian society. The paper also counts on natural and geographical dangers the forces of the Austro-Hungarian Monarchy had to surmount during the Albanian campaign. Lack of roads and diseases set back the operations of forces.

**Bevezetés**

A 19. század második felének Európájában uralkodó hatalmi viszonyrendszer a kontinens térfejlődésében két – egymással ellentétes jellegű – folyamatot eredményezett. Egyfelől a földrész politikai földrajzi képére – a német és az olasz egyesítésnek, valamint a nemzetállamok kialakulásának, az Osztrák-Magyar Monarchia megszületésének következtében – a nagy államterek megszilárdulása volt jellemző. Másfelől, a Balkán-félszigeten – a Török Birodalom gyengülése, valamint a térségben egyre jobban érvényesülő nagyhatalmi törekvések miatt – a politikai tér aprózódása volt megfigyelhető, ami az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban már helyi fegyveres konfliktusokat hívott életre. Az európai nagyhatalmak erősödése, valamint a balkáni nemzetállamok megszületése és a közöttük kitört konfliktusok a kor geográfusainak figyelmét is felkeltették: a földrajzos közélet egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a félsziget iránt. Az itteni helyi háborúkat követően kirobbant első világháború csak fokozta az európai földrajztudomány érdeklődését a Balkán-félsziget felé, és a hadműveletek – ebből eredően – szorosan összefonódtak az ottani tájak tudományos megismerésével és feltáráásával. Nem volt ez másként Albánia esetében sem. Az 1912-ben megalakult albán nemzeti állam területe, sajátos földrajzi viszonyaiból eredően, a félsziget elzárt térségét, mondhatnánk geográfiai értelemben vett perifériáját alkotta, amelyet mind az egyetemes, mind a magyar földrajztudomány csak

\* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

felületesen, pontosabban fogalmazva, alig ismert. E vidék megismeréséhez, az albán és a magyar társadalom közötti érintkezés felvételéhez részben a századforduló balkáni konfliktusai, részben pedig az első világháború hadműveletei nyújtottak alkalmat. Ebből pedig egyenesen eredt, hogy Albánia megismerésében, valamint a magyar társadalommal történt megismertetésében hadiutazóink jártak az élen, sőt eddigi legjelentősebb, albániai útleírásunk, Temesy Győző Sasok országában címmel megjelent könyve is katonai expedícióról szóló beszámoló. Ám e közismert mű mellett más úti beszámolóink is születtek ezekben az években: zömükben olyan katonai útleírások, amelyek összefoglalására még nem tett kísérletet tudománytörténetünk.

### Konfliktusok során megismert ország

A 19. század második felében véglegesen meggyengült Török Birodalom balkáni területein kialakult nemzetállamok – a már korábban függetlenné vált Görögország mellett Szerbia, Bulgária, Montenegro, Albánia – a nagyhatalmak egymással szembeni törekvéseinek ütközöttségében terültek el, és ez meghatározta későbbi politikai sorsukat is.<sup>1</sup> A nagyhatalmi érdekérvényesítés bábáskodása mellett született és kialakított államok egy olyan államteréből – a Török Birodalom ruméliai területeiből – szakadtak ki, amelynek földrajzi feltárása és megismerése az első világháborút megelőző évtizedekben, valamint a viláégés éveiben messze elmaradt Európa más vidékei mögött. Részben ezzel indokolható, hogy kontinensünk fejlettebb országainak társadalmi fokozott érdeklődéssel fordultak a századforduló balkáni konfliktusai felé, és a politikai, katonai eseményekről szóló híradásokat a legtöbbször úti beszámolók, valamint néprajzi ismertetések is kísérték. A Balkán-félsziget irányában megmutatózó hatalmas érdeklődés abban is tetést öltött, hogy e térséget mind gyakrabban keresték fel földrajzi utazók; a tudományos célú expedíciók, a hadjáratokat kísérő civil újságírók – haditudósítók – mellett sokasodtak a hadiutazók beszámolói is.

E fenti jelenség érvényesült az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül Magyarország vonatkozásában is, amennyiben a századforduló balkáni konfliktusaival párhuzamosan gyarapodott a félsziget viszonyait tárgyaló földrajzi irodalmunk éppen úgy, mint katonai utazási műveink sora. Magyar hadiutazóink, világjáró katonáink hazánk földrajzi fekvéséből eredően évszázadok óta jártak a Balkán-félszigeten, ám az általuk felkeresett vidékek geográfiai eloszlása nem volt egyenletes. A magyar hadtörténelem közismert eseményeiből eredően a magyar hadiutazók vándorlásának fő iránya általában Isztambul felé tartott, vagyis a török seregek felvonulási útját követte, ami természetesen nem zárta, nem zárhatta ki, hogy a Balkán egyéb területein nem fordulhattak volna meg.<sup>2</sup> Az viszont tény, hogy a mai Albánia területén hadiutazóink, majd az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erőinek tagjaiként katonáink nagy tömegben az első világháborút megelőző helyi konfliktusok, valamint a világháború hadműveletei következtében tűntek fel. A magyar társadalom ekkor ismerkedett meg mind az országgal, mind pedig annak lakóival.<sup>3</sup> Ebben a vonatkozásban e megismerés igazodott az európai nemzetek kultúr-történeti folyamatahoz, amennyiben: éppen e konfliktusok kapcsán Albánia egyik első, jelentősnek mondható leíró földrajzi feldolgozása a kor katonaföldrajzi műveként jelent meg Németországban, és ez időben szinte egybe esett eddigi legjelentősebb – és csak nemzetközi mércével mérhető – albániai utazónk, báró Nopcsa Ferenc utazásainak első időszakával.<sup>4</sup> Nopcsa albániai expedíciói egyébként jó példáját nyújtják annak, hogy a politikai törekvések, valamint a civil társadalmi érdeklődés s nem utolsósorban a fegyveres erők érdekei, együttesen, miként játszhatnak fontos szerepet a világ egyes térségeinek, esetünkben Albániának megismerésében. Báró Nopcsa korábbi életrajzi feldolgozója, Tasnádi-Kubacska András népszerűsítő biográfiájában több helyen utalt arra, hogy ezek az expedíciók a föld- és néprajzi megismerésen túl ka-

tonai, külpolitikai célokot is szolgáltak. Ám az utóbbi évek Nopcsával kapcsolatos kutatásai egyértelműen azt hangsúlyozták, hogy a báró expedícióinak létrehozása fölött az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb politikai és katonai vezetése bábáskodott.<sup>5</sup> Nopcsa tartalékos tisztként részt vett az első világháború albániai hadszínterének eseményeiben is: mindennek alapján őt is hadiutazóink, pontosabban fogalmazva a Balkán-félszigeten és Albániában járt világháború katonáink sorában is számon kell tartanunk. Miután esetében a pusztán tudományos célú expedíciókat nem lehet élesen elválasztani katonai tevékenységétől, így az azok kapcsán született beszámolóinak helyük van a magyar katonai utazási irodalomban. Jóllehet tudományos életművének nagyobbik része geológiai és őslénytani alkotásokból áll, ám a még az első világháború előtt megjelent útleírása, valamint az utolsó háborús évben publikált, az albán problémakörrel foglalkozó bibliográfiája nyilván nagymértékben bővíthette a magyar hadügy Albániáról alkotott képét is.<sup>6</sup> Báró Nopcsa e két műve, főleg A legsötétebb Európa címmel megjelent útleírása mellett elsősorban a balkáni hadszíntéren megfordult katonatömegek személyes élményei játszhatták a legfontosabb szerepet az albániai viszonyok megismertetésében a magyar társadalommal. E téren bizonyos fokig valóra váltak a kor geográfiai közéletének a világháborúval szembeni elvárásai.

A szellemi élet egyéb területeinek képviselőihez hasonlóan az európai kultúrkör minden nemzetének geográfusai is nagy szakmai reményekkel, valójában bizonyos örömmel fogadták az első világháború kitörését. Ez egyetemes jelenség volt. A földrajztudományi szakemberek szakterületük népszerűsítésének új lehetőségeit látták a világkonfliktusban, s mindemellett azt várták tőle, hogy a társadalom jelentős rétegei – a fegyveres erők kötelékébe behívott férfi korosztályok – sokrétű, kézzel fogható földrajzi tapasztalatokat szerezzenek.<sup>7</sup> Ám a háború váltakozó sikerekkel zajló eseményei, valamint az európai társadalmakat valószínűleg sokkoló veszteségek hamar lehűtötték a kedélyeket, jóllehet a szakmai elvárások egy része – a kor hadügyének jellemzőiből eredően – valóra vált. Kultúrtörténeti tény, hogy a világháború hadszíntereire kikerült milliós katonatömegek a hadműveletek során olyan távoli vidékekre jutottak el, amelyeknek korábban jóformán híre sem hallották. Az első világháborút tekintve igaznak bizonyult az a történeti közhely: a világ legnagyobb utazási irodája nem más, mint a hadsereg. Az addig Magyarországon jóformán csak az újsághírekből, haditudósítói beszámolókból ismert Albániába is tizezrével kerültek magyar katonák, ők valóban megismerték ezt a nem is olyan távoli kis országot. Ám a földrajzi ismeretszerzésnek ezért a formájáért a magyar társadalom hatalmas árat, jobban mondva tanulópénzt fizetett, amelyre – más összefüggésben – egyértelműen rámutatott a két világháború közötti magyar szellemi élet híres, hazai katonai szakírója, Julier Ferenc is a nagy világküzdelem hadműveleteiről szóló alapművében; „...Sok ezernyi albán önkéntes csatlakozott hozzánk és harcolt velünk együtt a háború végéig Albániában, ahol a monarchia csapatai a háború végéig kitartottak, de közben benépesítették az albán temetőket a maláriában elhaltak tizezeivel...”<sup>8</sup>

A viszonylag gyorsan lezajlott hadműveletek után sem uralkodtak nyugodt viszonyok Albániában: az albán lakosság részben törzsi, részben egyszerű partizánharcaiból eredő veszteségek mellett a Monarchia megszálló csapatait folyamatosan pusztították az ország földrajzi viszonyaira jellemző – akkoriban még csak részben gyógyítható – fertőző betegségek. Ráadásul a katonai erők mindvégig küszködtek az albán táj jellegéből eredő nehézségekkel, amelyekkel az ország elfoglalásakor is meggyűlt a kötelékek baja. Az ország magas hegyvidéki tájain a kedvezőtlen terepviszonyok mellett az úthálózat szinte teljes hiánya okozott gondot, ami lassította a hadműveleteket, még akkor is, ha a Monarchia csapatai mellett olykor jelentős albán erők is harcoltak. Maga a hadjárat (1915. december–1916. február) a néhol szinte leküzdhetetlennek látszó földrajzi nehézségek ellenére is gyorsan haladt, jóllehet a 2. hegyvidárnak 1916 februárjában szinte utak nélküli terepen kellett átkelnie az Albán-Alpokon.<sup>9</sup>

### Tömeges megismerés és expedíciók

Úgy véljük, hogy miután Albánia a magyar társadalom számára az első világháborút megelőző évtizedekben nagyrészt ismeretlen volt, és az iránta megnyilvánuló érdeklődés – mint már említettük – a helyi fegyveres konfliktusokhoz kötődött, így esetében fokozottan érvényesültek a kor geográfusainak a háborúval szemben táplált reményei. Az albániai hadműveleteknek és az azokat követő megszállásnak köszönhetően magyar katonák tömegei fordultak meg az országban és hozták haza magukkal az albán táj ismeretét. Azt azonban egyetlen geográfus sem gondolta volna, hogy e tömeges földrajzi ismeretszerzésnek lesz egy egészen szélsőséges fajtája is, amely az albániai halálmenet<sup>10</sup> néven vonult be a magyar hadtörténelembe. Köztudott történelmi tény, hogy az 1912. évi szkutari válság, valamint az azt követő nemzetközi békefenntartás – az akkori szakkifejezéssel élve a szkutari tűzoltási hadművelet – során a Monarchia csapatai már érintkezésbe léptek az albán társadalommal, sőt a nemzetközi erők kötelékében 1913 májusa és 1914 augusztusa között Szkutariban és környékén közel két zászlóaljnyi erőt állomásoztattunk.<sup>11</sup> A tűzoltási hadművelet során az Osztrák–Magyar Monarchia katonai kötelékei – egyéb feladataik mellett – a lakosság élelmiszerellátásában vettek részt, s erről az egyik ott szolgálatot teljesítő tisztünk, Zsifkovics Illés tollából rövid beszámoló is jelent meg a kor híres lapjában, a Vasárnapi Ujságban.<sup>12</sup> Az albániai halálmenet története tulajdonképpen már ekkor, Zsifkovics nevének feltűnésekor valószínűleg elkezdődött.

A történet második szakaszát a Szerbia elleni első osztrák–magyar hadjárat jelentette, amely – mint szintén közismert történelmi tény – csúfos kudarcot vallott. E sikertelen hadművelet, majd a következő, Szerbia elleni hadjáratig elhúzódó harcok következtében 1914 decemberéig a szerbiai harctéren a Monarchia fegyveres erőiből mintegy 80 000 fő esett hadifogságba, vagy szerepelt az eltűntek listáján. E hatalmas hadifogolytömeg jelentős része az 1915 január közepén kitört kiütéses tifuszciklás áldozatául esett, és így a hivatalos szerb kimutatás szerint ugyanennek az évnek a márciusában már csak 36 000 fő szerepelt hadifogolyként. Az osztrák–magyar hadifoglyok tömegét Szerbia központi hatalmak általi megszállásakor a szerb erők a velük szövetséges olasz hatóságoknak adták át. A fogvatartottakról a két világháború között megjelent, a magyar hadifoglyok történetét feldolgozó terjedelmes mű hangsúlyozta: „...Ebből a hatalmas számból életben csak 23 339-et tudott átadni Szerbia Asinara szigetén az olaszoknak; a többi elpusztult részint Szerbiában, részint a halálmarson, annak a néhány ezernek kivételével, akiknek sikerült még Valona előtt kiszabadulniok...”<sup>13</sup>

Amikor 1915 októberében megindult a központi hatalmak támadása Szerbia, majd Montenegró és Albánia ellen, a szerb hadvezetés az országban szétszórta hadifogolytáborokban őrzötteket előbb az albán határ közelében fekvő Prizren városánál gyűjtötte össze, majd innen indította gyalogmenetben útba, az Albán-Alpokon keresztül a valonai kikötőbe. A mintegy két hónapig tartó, 700 km-es halálmenet végén az olasz hatóságok közel 24 000 főt hajóztak be. A veszteség 12 ezer fő körül mozgott: kisebb részének vagy sikerült idő közben megszöknie, vagy az előretörő főleg osztrák–magyar és bolgár csapatok szabadították ki őket. A Prizrenből Valonáig tartó halálmenetben tartalékos tisztként részt vett Szöllősy Aladár az élményeit és szenvedéseit közétevé művében 6000 főre tette a halálmenetben elhunytak és az abból megszököttek számát.<sup>14</sup> Az ekkor már a szétesés tüneteit mutató szerb államhatalom és fegyveres erők képtelenek voltak ellátást biztosítani a hadifoglyok számára; ehhez feltehetően az akarat is hiányzott. A gyakorlatilag élelmezés és ellátás nélkül, ekkor már zömében hiányos ruházatú hadifogolytömegeből nagyon sokan estek a hideg és éhezés áldozatául, amihez a szerb őrség kegyetlenkedései is hozzájárultak. Egy idő után a menet vezetését a fentiekben már említett személlyel, Zsifkovics Illéssel valószínűleg azonos, de ekkor már szerb uniformist viselő tiszt vette át, akiről Szöllősy

megjegyzí emlékiratában: „...Sapinac szerb alezredes és Pankovic igazgató itt elhagytak bennünket s a tisztí fogolytábor-parancsnokságot Milutin Zifkovic őrnagy vette át. Új parancsnokunk állítólag a mi hadseregünk tüzérségénél szolgált s később attasé volt a berlini és bécsi követségéknél. Tény az, hogy egy osztrák-magyar hadseregbeli vezértörzsorvos veje és az őrnagy családja most is Bécsben van...”<sup>15</sup> Zsifkovic, néhány szökést megtorlandó, maga adott parancsot a szerb őrségnek a foglyokkal szembeni kegyetlenkedésekre.

Az albániai hegyvidékeken történő átkelés a magyar hadtörténelem tragikus fejezetévé vált. Különösen a legénység szenvedett sokat, amiről – Szöllősy mellett – egy másik szemtanú, Brózik Engelbert számolt be.<sup>16</sup> Brózik rövid írásában arról tudósított, hogy a lakatlan tájon át a hadifoglyokat kis csoportokban terelő szerb őrség az éhségtől és kimerültségtől lemaradozókat egyszerűen agyonlőtte; miközben pusztította őket a fagy- és éhhalál is. Az olykor horrorisztikus részletekben bővelkedő beszámoló nyomasztó hangvételével s a leírt borzalmakkal – Szöllősy művéhez hasonlóan – néhol olyan tájat mutat be, amelyen mintha nem is lenne más emberi élet, mint a hadifoglyoké.

A fentiekben említett albániai halálmenet – minden embertelen vonása ellenére – a geográfiai megismerés egészen különleges fajtái közé tartozik, mint ahogyan ezek sorába illik a háború éveiben az albániai hadszíntéren szerzett élmények alapján született háborús regény, Illés Béla Szkipetárok című alkotása is. A múlt század első felének német geográfiájában fogalmazódott meg legmarkánsabban az a vélemény, amelyre – ismereteink szerint – a magyar földrajztudomány kevés figyelmet fordított, nevezetesen: a társadalom földrajzi műveltségében, annak fejlesztésében a szaktudomány mellett a művészetek, de legfőképpen a szépirodalom eszközei játszanak fontos szerepet. E gondolat legismertebb képviselője, Ewald Banse megalakította az irodalmi földrajz (Schöne Geographie) kategóriáját, amibe beleértette a világirodalom minden olyan művét, amely valamilyen földrajzi ismeretet nyújt. Banse munkásságát kutatva több helyen megfogalmaztuk azt a véleményünket, hogy az irodalmi földrajz kategóriája a hazai kultúrtörténetben is kimutatható, s igyekeztünk felhívni a magyar hadtudományi közélet figyelmét arra, hogy a katonaföldrajzi ismeretterjesztésben és műveltség fejlesztésében is fontos szerepet játszhat.<sup>17</sup> Az irodalmi földrajz érvényesülhet a magyar hadiutazások történetében is; Illés Béla műve jó példája ennek. A Szkipetárok esetünkben kevésbé irodalmi értékeivel, mint inkább föld- és néprajzi ismertetéseivel, pontosabban adataival hívja fel magára a figyelmet.<sup>18</sup> Ez az erősen baloldali, a marxista-leninista eszmeiséget terjeszteni hivatott mű tájképeivel egy, a legtöbb helyen még ősi állapotát mutató természeti környezetben élő népet és annak földrajzi viszonyait ábrázolja. Tájleírásai erősen hasonlítanak Szöllősy Aladár és Brózik Engelbert képeire, még ha nem is annyira komor hangulatúak. Néprajzi tekintetben pedig egy erősen elmaradott, a műveltség alacsonyabb fokán álló és még az évszázados törzsi viszonyok között élő társadalmat jelenít meg, amelyben legfőbb érték az idegenek gyűlölete és a vélt vagy valós sérelmek megtorlására alkalmazott vérbosszú.

Ebben a tekintetben Illés Béla – művének minden marxista, osztályharcos hangvétele ellenére is – ugyanolyan képet rajzol Albániáról és az albánokról, mint amelyet az ott járt magyar hadiutazók is megjelenítenek. E művek egységesen Albánia olykor rideg, olykor vadregényes tájaira és a lakosság elmaradott életkörülményeire fókuszálnak. Az első világháború idején Albániában járt magyar hadiutazók közül – földrajzi szemléletmódjával, szakszerűségével – Temesy Győzöt illeti az elsőség, mert – miként tanulmányunk bevezetőjében már említettük – neki köszönhetjük eddigi, magyar nyelvű albániai utazási irodalmunk legjelentősebb alkotását; Sasok országában címmel.<sup>19</sup> Temesy 1916 májusa és 1917 augusztusa között tartózkodott Albániában, és fontosnak véljük elmondani róla, hogy ekkor már mintegy kétévi, részben Galiciában, részben pedig a Doberdon töltött frontszolgálat után, saját kérésére került a balkáni országba. Itt, szakképzett geográfusként javaslatot tett arra, hogy a jórészt még ismeretlen, feltáratlan vidékeken földrajzi utazásokat tegyen, s

ezt a hadszíntéri parancsnokságok engedélyezték is számára. Így gyakorlatilag Albánia nagy részét bejárta, és jóllehet az élményeit közzétevő kötetben lépten nyomon feltűnnek a hadviselés problémái – katonai hidak létesítésének lehetőségei, térképezési kérdések, etnikai ellentétek –, de az mégis szakszerű földrajzi beszámoló marad; Albánia magyar földrajzi felfedezésének naplója.

Az első világháború hadműveleteihez kapcsolódik – még ha nem is közvetlenül – másik katonánk, Oleják Károly úti beszámolója.<sup>20</sup> Oleják már nyugállományú katonatisztként járt a háború után (1923-ban) az országban s úgy került oda, hogy egy német vállalat a háborúban korábban albán földön harcolt egykori katonákat keresett fegyveres kísérettel. Az úti napló tehát nem igazán katonai utazási kötet, s csak annyiban kapcsolódik albániai katonai utazási irodalmi termésünkhöz, hogy szerzője egykor a fegyveres erők kötelékéhez tartozott.<sup>21</sup> Tartalmát tekintve ugyanazt a sötét képet festette az országról, mint amelyet a fentiekben már említett más hadiutazóink is.

Az albániai hadszínterről főleg néprajzi tekintetben fontos beszámolót az események után mintegy két évtizeddel Krenner Miklós,<sup>22</sup> a kor neves újságírója és publicistája közölte az erdélyi Pásztortűz lapjain, A sasfiak országában címmel.<sup>23</sup> Krenner – Spectator álnéven írott – úti beszámolója néhány tájképe mellett leginkább az életmód, valamint a megszálló csapatok mindennapjai néhány jellemző vonásának bemutatása miatt érdekes. A szerző tartalékos tisztként sokfelé járhatott az országban, s így a cikksorozata közepe táján leírt sorából némi világlátrói szakmai büszkeséget is kihallhatunk, amikor az alábbi sorait olvassuk: „...Az akadályok, főleg a zárkózottságból folyó nehézségek ellenére is alaposan megismertem a síptárokot, az állítólagos illir-kelta-macedon származékokat, és regényes országukat: az utolsó titokzatos foltot Európa térképén. Mindenfajta családi ünnepen résztvettem és így sok családi titokba is bepillantottam. Láttam a faekés földtúrától a gépüzemi belterjes gazdálkodásig minden rendszert, megismertem a sokféle házi- és kézműipart, a sajtószerű, sőt különcködő, néha bolondos keleti kereskedést, amely sokszor hajszálnyit sem enged a hagyományból...”<sup>24</sup>

Másik katonánk – Kotzig Károly – beszámolója csak töredékesen jelenhet meg a Hid című lap 1944. szeptemberi számaiban.<sup>25</sup> Kotzig, aki 1915 októberében érkezett Szerbiába, majd onnan Szkutari környékére, a háborút – nyilván hadifogolyként – Oroszország távol-keleti szegletében, Vlagyivosztkban fejezte be. Eléggő jó stílusú úti beszámolója Szkutarit, pontosabban az osztrák–magyar megszállás alatt lévő város mindennapjait mutatja be. A katonaelet színes élményein túl éppúgy szól néhány szokásról, mint a civil társadalom háborús nyomoráról. S mindezt – így töredékesen publikált formában is – kedélyesen elmesélhető katonatörténetként tárja az olvasó elé. Föld- és néprajzi szempontból nem sokat ad, inkább a megszállás hónapjaiban már békésebb képét mutató hadszíntér hangulatát adja vissza.

A fentiekben elmondottakból látható, hogy Albánia földrajzi és hadtudományi megismerése – a magyar társadalom felől – az első világháború éveivel kötődik. A gyors lefolyású hadműveleteket követő viszonylag hosszú ideig tartó katonai megszállás és közigazgatás tette lehetővé az ország területén vezetett expedíciókat. Ám Albánia a magyar hadiutazások történetében más ok miatt érdemel különös figyelmet. Ez pedig a katonai utazások sokszínűségének rövid idő alatt történő együttes megjelenése. Ha végigtekintünk az első világháborúbéli ottani hadiutazóink során, akkor azt látjuk: világlátrásuk fajtái a végletek között mozognak, a halálmenetben való részvételtől, a tudományos expedíciókon át, az egyszerű katonai kényszerből történő ott tartózkodásig. S ugyanilyen végtelen az általuk publikált utazási művek sora is: a szépirodalmi célokkal készült háborús regénytől, a katonai memoáron át, az egyszerű élménybeszámolóig. Ám mind a szereplőkre, mind alkotásaikra egyöntetűen érvényes, hogy Albánia megismertetését szolgálták a magyar társadalommal, és így fontos elemét alkotják az albán és a magyar társadalom történelmi érintkezésének.

## JEGYZETEK

1. A 19. század második felének, valamint a korszak Balkán-félszigetre vonatkozó terjedelmes szakirodalmából tanulmányunk elkészítése során az alábbi művekre támaszkodtunk: Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 186–260. old.; Balanyi György (1920): *A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914.* Franklin Társulat. Budapest.; Horváth Jenő (1921): *A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920.* s. n. Budapest.; Niederhauser Emil (1972): *A forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században.* Kosuth Könyvkiadó. Budapest.; Palotás Emil (1972): *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén.* Akadémiai Kiadó. Budapest.; Weithmann, Michael W. (2000): *Balkan-Chorik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident.* Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Regensburg–Graz–Wien–Köln.
2. Benda Kálmán (1973): *Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVIII. században.* In: Havasné Bede Piroska–Somogyi Sándor (szerk.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők.* Tankönyvkiadó. Budapest. 51–61. old. Az oszmán hadseregek felvonulási útvonalára vonatkozóan lásd: Perjés Géza (1979): *Mohács.* Magvető Kiadó. Budapest. 333–343. old. A balkáni menetvonal térképi megjelenítése: Perjés Géza (1979): i. m. 328–329. old. A kora újkori magyar balkáni utazókra vonatkozóan alapvető forrásgyűjtemény Szamota István (1892): *Régi magyar utazók Európában 1532–1770.* Pleitz Pál Könyvnyomdája. Nagybecskerek. 273–373. old., valamint Tardy Lajos (1977): *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Gondolat Kiadó. Budapest. A Balkánra vonatkozó földrajzi irodalom kultúrtörténetére, valamint az ottani magyar hadiutazókra vonatkozóan lásd: Hajdú Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra (Balkán Füzetek, No. 1).* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.; Nagy Miklós Mihály (2001): *A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban.* In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései, Pécs, 2000. november 27–29.* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old.; Nagy Miklós Mihály (2007): *Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.).* Zrinyi Kiadó. Budapest. 57–136. old.
3. Nagy Miklós Mihály (2010): *Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez.* In: Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): *Albánok (Balkán Füzetek No. 9).* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
4. Kreutzbruck, O. v. (1912): *Albanien, Eine militärgeographische Studie I–II.* Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. évi kötet, Beilage, 59–61. és 116–118. old.; Balázs Dénes (1993): *Nopcsa Ferenc.* In: u. ő. (szerk.): *Magyar utazók lexikona. Panoráma.* Budapest. 283–284. old.
5. Tasnádi-Kubacska András (s. d.): *Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete.* Franklin-Társulat. Budapest.; Csaplár Krisztián (2001): *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben.* Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
6. Nopcsa Ferenc (1911): *A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában).* Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.; u. ő. (1918): *Az Albániáról szóló legújabb irodalom.* Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája. Budapest.
7. Hennig, Richard (1917): *Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen.* Petermanns Geographische Mitteilungen. 1917/12. szám. 361–363. old.; Nagy Miklós Mihály (2006): *Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, katonaföldrajz és geopolitika kapcsolata.* Zrinyi Kiadó. Budapest. 93–105. old.
8. Julier Ferenc (1933): *1914–1918, A világháború magyar szemmel.* Magyar Szemle Társaság. Budapest. 160. old.
9. Az albániai hadjárat eseménytörténetéről lásd: Lándor Tivadar (s. d.): *Hadjáratunk Albániában.* In: u. ő. (szerk.): *A nagy háború írásban és képben, Első rész, Északon és délen.* Harmadik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 270–275. old.; Pilch Jenő (s. d.): *Albánia elfoglalása.* In: u. ő. (szerk.): *A világháború története.* Franklin-Társulat. Budapest. 134–

135. old. Az Albánia elleni osztrák–magyar, valamint a bolgár hadjárat teljes körű feldolgozásával még adós hadtörténetírásunk. Az egyes eseményekről az alábbi rész tanulmányok állnak rendelkezésre: Sréter István (1924): Összeomlás az albán arcvonalon. Stádium Sajtóvállalat. Budapest.; Németh József (1929): A 2. hegyvidéki átkelése az Albán-Alpokon 1916. február havában. Hadtörténelmi Közlemények. 1929/1. szám. 39–84. old.; Rákosi György (1922–1923): Durazzo bevétel 1916-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 1922–1923. évi kötet. 310–323. old.
10. Pollmann Ferenc (2000): Albániai halálmenet. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 28. old.
  11. Balla Tibor (2000): Szkutari-válság. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): id. m. 639. old.
  12. Zsifkovics Illés (1913): Az osztrák–magyar segítő expedíció Albániában. Vasárnapi Ujság. 1913/35. szám (augusztus 31.). 694. old.
  13. Faragó László (1930): A Balkán-félszigeten. In. Baja Benedek–Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos (szerk.): Hadifogoly magyarok története, Első kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 90. old.
  14. Szöllősy Aladár (1925): Szerb hadifogság, Szerbia, Albánia, Itália. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest. 103. old.
  15. Szöllősy Aladár (1925): i. m. 41. old.
  16. Brózik Engelbert (1927): A borzalmak útján (Részlet elkobzott naplóból). Magyarság. 1927/188. szám (augusztus 20.). A Magyarság melléklete). 33–34. old.
  17. Banse, Ewald (1933): Schöne Geographie. In. u. ö. (szerk.): Lexikon der Geographie, Zweiter Band [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 455–456. old.; Nagy Miklós Mihály (2002): Szépirodalom és katonaföldrajz. Új Honvédségi Szemle. 2002/8. szám. 102–113. old., u. ö. (2004): Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. In. Reményi Péter (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet. Pécs. 232–244. old.; u. ö. (2005): Szépirodalom és földrajzi műveltség. A Földrajz Tanítása. 2005/1. szám. 16–21. old.
  18. Illés Béla (1895–1974) baloldali, kommunista író volt, aki az első világháborúban Albániában teljesített katonai szolgálatot. 1919-től emigrációban élt, 1923-tól Moszkvában. A szovjet-orosz hadsereg tisztjeként tért vissza 1945-ben Magyarországra, ahol haláláig a kultúrpolitika által kedvelt, emblematikus figura volt a magyar irodalmi életben. A Szkipetárok című műve először orosz nyelven jelent meg 1941-ben. Első magyar nyelvű kiadása: Illés Béla (1946): Szkipetárok. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner) kiadása. Budapest. Illés Béláról bővebben lásd: Diószegi András (1966): Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.; Vasvári István (szerk.) (1965): Kortársak Illés Béláról, Bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
  19. Temesy Győző (s. d.): Sasok országában. Franklin-Társulat. Budapest. A mű megjelenési évét – 1938 – közli; Dubovitz István (1940): A magyar földrajzi irodalom 1938, Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” LXVIII. (1940) kötetéből. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 34. old. Temesy – eredeti családnévén Hermann – Győző életrajzi adatait és a magyar geográfia történetében betöltött szerepét lásd; Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 771–772. old.
  20. Oleják Károly (1925): Utazás Középalbániában. s. n. s. l.
  21. Oleják Károly személyi adatait nem ismerjük.
  22. Markó László (szerk.) (2002): Új magyar életrajzi lexikon, III. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 1215. old
  23. Spectator [Krenner Miklós] (1935): A sasfiak országában, I–IV. Pásztortűz. 1935/16. szám. 351–353. old., 1935/17. szám. 381–384. old., 1935/18. szám. 409–411. old., 1935/19. szám. 425–427. old.
  24. Spectator [Krenner Miklós] (1935): i. m. 1935/18. szám. 410. old.
  25. Kotzig Károly személyi adatai ma még ismeretlenek. Írása: Kotzig Károly (1944): Skutaritól Vladivosztokig, Naplójegyzetek az első világháborúból. Hid. 1944/17. szám (szeptember 1.). 16–17. old.; 1944/18. szám (szeptember 15.). 24–25. old. A közismert köztörténeti események miatt a Hid, amely irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági képes folyóiratként határozta meg magát, a későbbiekben nem jelent meg, és így Kotzig katonai útleírásának publikálása félbemaradt.



## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin Társulat. Budapest.
- Balla Tibor (2000): Szkutari-válság. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 639. old.
- Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest.
- Banse, Ewald (1933): Schöne Geographie. In. u. ö. (szerk.): Lexikon der Geographie, Zweiter Band [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 455–456. old.
- Benda Kálmán (1973): Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVIII. században. In. Havasné Bede Piroska–Somogyi Sándor (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Brózik Engelbert (1927): A borzalmak útján (Részlet elkobzott naplóból). Magyarság. 1927/188. szám (augusztus 20., A Magyarság melléklete) 33–34. old.
- Csaplár Krisztián (2001): Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
- Diószegi András (1966): Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Dubovitz István (1940): A magyar földrajzi irodalom 1938, Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” LXVIII. (1940) kötetéből. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest.
- Faragó László (1930): A Balkán-félszigeten. In. Baja Benedek–Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos (szerk.): Hadifogoly magyarok története, Első kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 79–168. old.
- Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Gulyás Pál (1939–2002): Magyar írók élete és munkái, I–XIX. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete – Argumentum Kiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra (Balkán Füzetek, No. 1). PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
- Hennig, Richard (1917): Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1917/12. szám. 361–363. old.
- Horváth Jenő (1921): A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920. s. n. Budapest.
- Illés Béla (1946): Szkipetarók. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner) kiadása. Budapest.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kotzig Károly (1944): Skutaritól Vladivosztokig, Naplójegyzetek az első világháborúból. Hid. 1944/17. szám (szeptember 1.). 16–17. old.; 1944/18. szám (szeptember 15.). 24–25. old.
- Kreutzbruck, O. v. (1912): Albanien, Eine militärgeographische Studie I–II. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. évi kötet, Beilage, 59-61. és 116-118. old.
- Lándor Tivadar (s. d.): Hadjáratunk Albániában. In. u. ö. (szerk.): A nagy háború írásban és képben, Első rész, Északon és délen., Harmadik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 270–275. old.
- Markó László (szerk.) (2001–2007): Új magyar életrajzi lexikon, I–VI. kötet. Magyar Könyvklub-Helikon Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In. Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései, Pécs, 2000. november 27–29. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
- Nagy Miklós Mihály (2002): Szépirodalom és katonaföldrajz. Új Honvédségi Szemle. 2002/8. szám. 102–113. old.
- Nagy Miklós Mihály (2004): Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. In. Reményi Péter (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet. Pécs. 232–244. old.

- Nagy Miklós Mihály (2005): Szépirodalom és földrajzi műveltség. A Földrajz Tanítása. 2005/1. szám. 16–21. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, katonaföldrajz és geopolitika kapcsolata. Zrinyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrinyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok (Balkán Füzetek No. 9). PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
- Németh József (1929): A 2. hegyvidék átkelése az Albán-Alpokon 1916. február havában. Hadtörténelmi Közlemények. 1929/1. szám. 39–84. old.
- Niederhauser Emil (1972): A forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.
- Nopcsa Ferenc (1918): Az Albániáról szóló legújabb irodalom. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája. Budapest.
- Oleják Károly (1925): Utazás Középalbániában. s. n. s. l.
- Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Perjés Géza (1979): Mohács. Magvető Kiadó. Budapest.
- Pilch Jenő (s. d.): Albánia elfoglalása. In. u. ő. (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 134–135. old.
- Pollmann Ferenc (2000): Albániai halálmenet. In. Szijj Jolán - Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 28. old.
- Rákosi György (1922–1923): Durazzo bevétele 1916-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 1922–1923. évi kötet. 310–323. old.
- Spectator [Krenner Miklós] (1935): A sasfiak országában, I–IV. Pásztortűz. 1935/16. szám. 351–353. old., 1935/17. szám. 381–384. old., 1935/18. szám. 409–411. old., 1935/19. szám. 425–427. old.
- Sréter István (1924): Összeomlás az albán arcvonalon. Stádium Sajtóvállalat. Budapest.
- Szamota István (1892): Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Pleitz Pál Könyvnyomdája. Nagybecskerek.
- Szinnyei József (1891–1914): Magyar írók élete és munkái, I–XIV. Hornyánszky Viktor. Budapest.
- Szöllősy Aladár (1925): Szerb hadifogság, Szerbia, Albánia, Itália. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest.
- Tardy Lajos (1977): Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklin-Társulat. Budapest.
- Temesy Győző (s. d.): Sasok országában. Franklin-Társulat. Budapest.
- Vasvári István (szerk.) (1965): Kortársak Illés Béláról, Bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
- Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chorik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet–Verlag Styria. Regensburg–Graz–Wien–Köln.
- Zsifkovics Illés (1913): Az osztrák–magyar segítő expedíció Albániában. Vasárnapi Ujság. 1913/35. szám (augusztus 31.). 694. old.